

Erdoğan in een notendop

Joost Lagendijk

Erdoğan in een notendop

2016 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen.
Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op
enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij
Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2016 Joost Lagendijk
Omslagontwerp Bart van den Tooren
Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3082 4

Inhoud

Inleiding	7
1 Zwarte Turk	11
2 Imam Beckenbauer	18
3 Machtsbasis	25
4 Burgemeester	34
5 AKP	44
6 Gouden jaren	51
7 Gemengd beeld	71
8 Omslag	88
9 Autocraat (1)	104
10 Autocraat (2)	120
11 Populariteit	142
12 Coup	163
13 Hoe nu verder?	171

Inleiding

Volgens *Volkskrant*-journalist Olaf Tempelman was de zomer van 2016 de zomer van Recep Tayyip Erdoğan, de Turkse president. Vanwege de mislukte coup tegen hem op 15 juli en de grootscheepse zuiveringen die hij daarna in gang zette. Maar vooral omdat het de afgelopen vijftien jaar zo moeilijk is gebleken greep op hem te krijgen.

Eerst werd hij, in Turkije en daarbuiten, gezien als hervormer en vernieuwer. De laatste jaren wordt hij echter in toenemende mate bekritiseerd als autoritaire dwingeland. Het roept de vraag op naar de 'echte' Erdoğan. Wie is hij, wat wil hij en waarom is het zo lastig hem te doorgronden?

Voor de meeste Turken is Erdoğan niet alleen de man van 2016. Al vanaf 2002 is hij de dominante persoonlijkheid die de agenda van Turkije bepaalt en beheerst. Veruit de meest controversiële ook. Geliefd door 50 procent van de Turkse bevolking die hem en zijn partij door dik en dun steunt. Gehaat door de andere helft van het land, die hem nooit vertrouwde of de laatste jaren is afgeknapt op zijn polariserende optreden en zijn repressie van andersdenkenden. Over geen enkele levende Turk lopen de meningen zo uiteen als over Erdoğan.

In deze korte biografie wil ik proberen uit te leggen wie Erdoğan is, wat hem drijft en wat hij gedaan heeft als burge-

meester van Istanbul en premier en president van Turkije. Als geen ander is Erdoğan een product van honderd jaar Turkse geschiedenis. Daarom zal ik daar regelmatig bij stilstaan. Hem begrijpen en verklaren kan, zoals we zullen zien, alleen als men kennis heeft van wat er sinds het begin van de twintigste eeuw gebeurd is in Turkije.

Die achtergrond is ook nodig om te kunnen bevatten waarom Erdoğan, ondanks zijn vele omstrede opvattingen en maatregelen, nog steeds zo populair is bij een groot deel van de Turken.

Een persoonlijke opmerking bij het begin van dit boek. Als Europarlementariër en voorzitter van de Turkije-delegatie van het Europese Parlement heb ik Erdoğan tussen 2002 en 2009 verschillende keren ontmoet. In vergaderingen, maar ook in gesprekken onder vier ogen. Dat alles in een tijd waarin velen in Turkije en Europa, inclusief ikzelf, overwegend positief waren over Erdoğan en zijn regering. Die welwillende houding is in mijn geval daarna omgeslagen in een kritische, met name na 2011, en daarvan heb ik bij herhaling kond gedaan in mijn columns in Turkse kranten en als commentator in de Nederlandse media.

Dit boek is echter geen verslag van mijn eigen subjectieve geschiedenis met Erdoğan. Het is een poging zo objectief mogelijk duidelijk te maken wie en wat hem heeft gevormd en waarom Erdoğan's persoonlijke ontwikkeling zoveel zegt over het moderne Turkije. Gebaseerd op Turkse en buitenlandse geschreven bronnen en gesprekken met mensen die in het verleden met Erdoğan gewerkt hebben.

Het boek is ook bedoeld om weg te geraken uit een situatie waarin zwart-witoordelen overheersen. In Nederland steunen de meeste Turkse Nederlanders Erdoğan en zijn politiek. Bij de meeste andere Nederlanders stuit die waar-

dering op steeds meer onbegrip. Ik kan alleen maar hopen dat zowel voor- als tegenstanders van Erdoğan na lezing van dit boek erkennen dat de werkelijkheid in Turkije een stuk ingewikkelder is dan blijkt uit de vaak simpele lofprijzingen en afkeuringen die het debat over Erdoğan ook in Nederland domineren.

Istanbul, september 2016

Zwarte Turk

Het beschrijven en begrijpen van de jeugdige Erdoğan is al lang geen kwestie meer van het verzamelen van de feiten en het vrijelijk interpreteren daarvan. Wie leest wat de huidige president zelf bij herhaling heeft gezegd over zijn eerste jaren en wat de pro-Erdoğan-media daarover te vertellen hebben, kan slechts tot één conclusie komen: de mytevorming is reeds begonnen. Er is de afgelopen vijftien jaar, sinds het verschijnen van Erdoğan op het landelijke politieke toneel in Turkije, bewust gewerkt aan het scheppen van een beeld over zijn jeugd dat slechts één doel dient: het kweken van sympathie en begrip voor zijn latere optreden als politicus.

Illustratief zijn de verhalen die journalisten te horen krijgen die zich willen verdiepen in de afkomst en jonge jaren van de huidige president. Tientallen buitenlandse correspondenten zijn de afgelopen jaren afgereisd naar de buurt waar Erdoğan is geboren en hebben daar allemaal gesproken met de kapper op de hoek en de eigenaar van de kleine buurtwinkel tegenover Erdoğan's geboortehuis. Zonder uitzondering krijgen ze hetzelfde verhaal te horen, dat louter bestaat uit de gebeurtenissen en eigenschappen die verklaren waarom Erdoğan zo'n succesvol politicus is geworden. Nooit wordt een wanklank opgetekend of een negatieve herinnering. In de geromantiseerde versie van Erdoğan's jeugd,

die ons door alle direct betrokkenen wordt voorgeschoteld, zijn alle vuiltjes weggewerkt.

Natuurlijk, sommige feiten zijn onloochenbaar. Recep Tayyip Erdoğan wordt geboren op 26 februari 1954 in Istanbul als jongste in een gezin van vijf waarvan twee uit een eerder huwelijk van zijn vader. Zijn voornamen hebben allebei Arabische wortels. Recep is afgeleid van de Arabische naam van de voor moslims heilige zevende maand waarin de profeet Mohammed ter hemel vaart; Tayyip is de naam van zijn grootvader en komt van het Arabische woord voor 'goed'.

Zijn vader is een strenggelovige zeeman, een scheepskapitein afkomstig uit Rize aan de Zwarte Zeekust die zoals zoveel van zijn streekgenoten naar Istanbul is vertrokken omdat daar meer kansen op een baan waren. De buurt van Istanbul waar Erdoğan geboren wordt en opgroeit speelt een belangrijke rol in de latere mythevorming. Het is de wijk Kasimpasa, gelegen tussen de moderne uitgaanswijk Beyoğlu en de Gouden Hoorn. Een typische buurt voor arme en gelovige migranten van buiten Istanbul op zoek naar werk en een betere toekomst voor hun kinderen. Een ruige buurt ook met kleine huizen en grote gezinnen waar het leven zich grotendeels op straat afspeelt. Een omgeving waarin geen plaats is voor verliezers en waar de jonge Tayyip wordt gedwongen voor zichzelf op te komen als straatverkoper van flesjes water en simit, het populaire Turkse broodje met sesam. Een harde leerschool waar af en toe klappen vallen en waar, volgens de gestandaardiseerde overlevering, het tentoonspreiden van een machozelfbewustzijn de enige manier is om te overleven.

De term die echter het beste samenvat hoe Erdoğan zelf terugkijkt op zijn jeugd en, nog belangrijker, hoe hij gezien

wil worden door de Turkse bevolking, is die van 'zwarte Turk'. Het is de zelfgekozen geuzennaam van de arme, laagopgeleide en vaak gelovige meerderheid van de Turken. Met die naam zet die zich af tegen de 'witte Turken', de elites die de Turkse staat besturen en zich beschouwen als de enige legitieme erfgenamen van de oprichter van de Turkse republiek en Vader des Vaderlands, Mustafa Kemal Atatürk.

Atatürk

Met Atatürk is gelijk de eerste persoon genoemd die een groot stempel heeft gedrukt op Erdoğan, zijn zelfperceptie en zijn aantrekkingskracht op zoveel Turken. Iedereen die wel eens in Turkije is geweest, weet hoe alom aanwezig Atatürk, overleden in 1938, nog steeds is. Zijn beelden staan overal, zijn foto hangt in alle winkels en zijn afbeelding staat op ieder Turks bankbiljet.

Die verering is begrijpelijk hoewel in Nederlandse ogen soms wat overdreven. Het is Atatürk die in 1920 in opstand komt tegen de Engelse, Russische en Griekse bezetters, die op het punt staan het eeuwenoude maar inmiddels al fors ingekrompen Ottomaanse Rijk onder elkaar te verdelen. Dat rijk vecht in de Eerste Wereldoorlog aan de kant van de Duitsers en Oostenrijkers en behoort dus tot de verliezers. Na afloop van de oorlog krijgt de sultan het Verdrag van Sèvres opgedrongen. Daarin worden grote delen van het Ottomaanse grondgebied toegewezen aan de zegevierende geallieerden. Van het ooit zo grote rijk zou niet veel meer overgebleven zijn dan een Turkse rompstaat in centraal Anatolië.

Daar steekt Atatürk een stokje voor door de buitenlandse troepen het land uit te jagen en daar zijn alle Turken hem tot op de dag van vandaag dankbaar voor. Het Verdrag van

Sèvres wordt dus nooit uitgevoerd maar heeft in het Turkse collectieve bewustzijn diepe sporen achtergelaten. Nog steeds geloven de meeste Turken dat de Europeanen, ondanks hun mooie woorden, niet te vertrouwen zijn en uiteindelijk uit zijn op het verzwakken van Turkije. Dit zogenaamde Sèvres-syndroom speelt vooral op als er spanningen zijn tussen Turkije en de rest van Europa, bijvoorbeeld recentelijk tijdens de uiterst moeizame onderhandelingen over het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie. Zoals we nog zullen zien is Erdoğan er heel goed in dit diepgewortelde wantrouwen te bespelen als hem dat goed uitkomt.

In 1923 wordt de Turkse republiek opgericht met Atatürk als eerste president. Al snel is duidelijk dat Atatürk het nieuwe Turkije dat hem voor ogen staat wil schoeien op westerse leest en radicaal wil breken met het Ottomaanse Rijk. Binnen een paar jaar wordt Europese wetgeving ingevoerd, Latijnse letters vervangen het Arabische schrift en typisch Turkse kledingstukken moeten gedwongen plaatsmaken voor westerse modes. Turkse vrouwen krijgen opeens meer rechten. De ommezwaai valt veel Turken rauw op het dak want van veel overleg is geen sprake. De hervormingen worden van bovenaf met kracht opgelegd en tegenspraak wordt niet op prijs gesteld. In het parlement is slechts één partij vertegenwoordigd, de Republikeinse Volkspartij (Turkse afkorting: CHP) van Atatürk.

De culturele verwestering van de Turkse samenleving wordt door de meeste Turken, zij het soms mokkend, geaccepteerd. Dat ligt anders met de structurele terugdringing van de rol van de islam. Volgens Atatürk is die godsdienst mede verantwoordelijk voor de achterlijkheid van de Ottomaanse samenleving en de teloorgang van het rijk. Het kalifaat wordt afgeschaft en daarmee komt een abrupt einde aan de situatie waarin de sultan zowel heerser was over het

Ottomaanse Rijk als religieus leider van alle soennitische moslims ter wereld. Religieuze scholen worden gesloten en invloedrijke religieuze broederschappen verboden. De christelijke jaartelling wordt overgenomen en de vrijdag als vrije dag vervangen door de zondag. Alle islamitische voorgangers, de imams, worden onder controle gebracht door ze staatsambtenaren te maken die alleen de interpretatie van de islam mogen uitdragen die door de staat wordt gedefinieerd.

Godsdienst is in het nieuwe Turkije van Atatürk een privéaangelegenheid en de zichtbaarheid van de islam in de openbare ruimte wordt zoveel mogelijk teruggedrongen. Het is dit radicale, van bovenaf opgelegde secularisme dat veel gelovige Turken tegen de borst stuit. Op het uitgestrekte platteland, buiten de moderne metropolen Ankara, Istanbul en Izmir, blijft een groot deel van de Turkse bevolking vasthouden aan de oude religieuze tradities. In de jaren vijftig trekken veel van die gelovige moslims, onder wie de vader van Erdoğan, naar de grote stad. Daar botsen deze 'zwarte Turken' op een stedelijke elite, de 'witte Turken', die zichzelf beschouwt als de beschermer van het erfgoed van Mustafa Kemal Atatürk. Deze zogenaamde kemalisten beheersen de belangrijkste instellingen van de Turkse staat – de ministeries in Ankara, het leger, de rechterlijke macht – en de media. Zij kijken neer op wat zij beschouwen als de achtergebleven delen van de bevolking, die helaas nog vasthouden aan oude waarden en gewoonten en voor wie de islam een belangrijke rol speelt in hun leven. Die kemalistische neerbuigendheid slaat diepe wonden bij veel 'gewone' Turken. Het is precies dat sentiment dat Erdoğan met succes aanboort als hij zichzelf presenteert als een 'zwarte Turk', vertegenwoordiger van de buitengesloten meerderheid die in het Turkije van Atatürk en zijn navolgers niet aan de bak komt. Het is het beeld van de gewone jongen uit

Kasimpasa die de taal van het volk spreekt dat Erdoğan keer op keer oproept als hij later in zijn politieke leven de confrontatie aangaat met de gevestigde macht, die 'zijn soort mensen' decennialang heeft geminacht. Die rol van spreekbuis van de mensen in de marge is Erdoğan reeds vanaf zijn jeugd op het lijf geschreven. Dat is in ieder geval wat de officiële lezing van zijn jeugd ons wil doen geloven.

Menderes

Na meer dan twee decennia alleenheerschappij van Atatürk en zijn CHP-kameraden kan de Turkse bevolking in 1950 eindelijk kiezen tussen meerdere partijen. Grote winnaar van die eerste echte vrije parlementsverkiezingen is de Democratische Partij (DP) van de charismatische Adnan Menderes. In 1954 en 1957 zal Menderes dit kunststukje herhalen omdat hij erin slaagt zich op te werpen als de vertegenwoordiger van de meerderheid van de bevolking, die af wil van de dominantie van de CHP en een grotere publieke rol van de islam voorstaat. Menderes wordt met argusogen gevolgd door de kemalistische elite in de staatsbureaucratie en het leger. De groei van de economie helpt Menderes lang om in het zadel te blijven, maar aan het eind van de jaren vijftig belandt hij in een lastige positie. De staatsschuld loopt op, de inflatie stijgt en Menderes begint zich steeds meer te ontpoppen als een autocratische heerser die de vrijheid van de pers aan banden legt en critici het leven onmogelijk maakt.

In mei 1960 grijpt het leger in omdat met name veel jonge officieren ongelukkig zijn met Menderes' dictatoriale neigingen. Er komt een nieuwe grondwet waarin een aantal democratische rechten beter wordt verankerd maar tegelijkertijd de rol van het leger in het bestuur van het land wordt

versterkt. De leiding van de DP wordt streng gestraft en in september 1961 worden Menderes en twee van zijn ministers opgehangen.

In Kasimpasa is de steun voor Menderes groot. Ook vader Erdoğan stemt op hem. Volgens de overlevering is het tragische lot van Menderes het eerste moment van politieke bewustwording voor de dan zevenjarige Tayyip. Samen met zijn anders zo onbewogen vader huilt hij als hun politieke held het leven laat. Erdoğan heeft zijn bewondering voor Menderes daarna nooit onder stoelen of banken gestoken. Zo laat hij zich tijdens de verkiezingscampagne in 2011 op posters afbeelden naast zijn twee grote voorbeelden: Adnan Menderes en Turgut Özal over wie we in hoofdstuk 3 nog te spreken komen. De boodschap is duidelijk: Menderes, Özal en Erdoğan zijn alle drie leiders die namens de gelovige meerderheid van de bevolking de strijd hebben aangeboden met de gevestigde elite in Turkije.

Het gewelddadige einde van Menderes als gevolg van de eerste militaire coup in het moderne Turkije is door Erdoğan ook altijd beschouwd als een waarschuwing die hij ter harte moest nemen: zelfs populaire leiders kunnen in Turkije aan hun einde komen als het leger of een ander kemalistisch bolwerk zich tegen hen keert. Altijd is hij bang gebleven voor dat onbewaakte moment waarop ook hij ten val zou kunnen worden gebracht. Na bijna vijftien jaar ononderbroken heerschappij lijkt dat moment in 2016 verder weg dan ooit te zijn. Wie kon Erdoğan nu nog bedreigen? De coup van 15 juli zal bij Erdoğan ongetwijfeld herinneringen hebben oproepen aan Adnan Menderes en het brute einde aan diens politieke loopbaan.